

ПРАВООХОРОННА СОЦІОЛОГІЯ

Правоохоронна соціологія як окрема галузь соціологічних знань виникла порівняно недавно. Це обумовлено як потребами практики, так й необхідністю теоретичної розробки проблем правоохоронної діяльності.

Відомо, що охорона прав людини і громадянина як наукова проблема досліджується переважно спеціалістами юридичних дисциплін. Ними введено в обіг поняття «охоронні правовідносини», «правоохоронна діяльність», «суб'єкти та об'єкти правоохоронної діяльності» тощо.

На думку С.С.Алексєєва, охоронні правовідносини за своїм змістом спрямовані на застосування до правопорушника засобів державного примусу, санкцій, регулюються адміністративним і кримінальним правом і, як правило, пов'язані з юридичною відповідальністю [1, с.67].

Правоохоронна діяльність держави – це така державна діяльність, яка здійснюється з метою охорони прав і свобод людини та громадянина спеціально уповноваженими державними установами та їх посадовими особами шляхом використання юридичних заходів впливу у точній відповідності до закону і неухильному дотриманню встановленого ним порядку (тобто процесуальних норм) [2, с.7; 3, с.4; 4, с.9-11].

З наведеного поняття виходить, що для розкриття змісту правоохоронної діяльності треба визначитись з об'єктом, суб'єктами правоохоронної діяльності та механізмом впливу суб'єктів на об'єкт.

Щодо об'єкта правоохоронної діяльності, то до нього відносять основні права і свободи людини, які відображають базові інтереси, цінності особистостей, соціальних спільнот, суспільства, держави і державних установ.

До суб'єктів правоохоронної діяльності відповідно до Конституції України належать органи законодавчої, виконавчої і судової влади. Безпосередньо реалізацією правоохоронної політики держави зайняті спеціальні інститути виконавчої влади: прокуратура; органи внутрішніх справ; СБУ; податкова міліція; юстиція; адвокатура; уповноважений з прав людини у Верховній Раді України.

Механізм включає в себе принципи, функції, способи впливу суб'єктів на об'єкти правоохоронної діяльності.

На прокуратуру, наприклад, покладена функція нагляду за дотриманням законів з боку органів, які здійснюють оперативно-пошукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при використанні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням прав і свобод громадянина (ст. 121, п.3, 4 Конституції України). Органи внутрішніх справ, як державний озброєний орган виконавчої влади, захищають життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Служба безпеки України (СБУ) у відповідності до Закону України «Про службу безпеки України» діє на основі дотримання прав і свобод людини. Органи і працівники СБУ повинні поважати гід-

ність людини і проявляти до нього гуманне ставлення. Лише у виняткових умовах з метою припинення розкриття державних злочинів окремі права і свободи особистості можуть бути тимчасово обмежені у порядку і межах, встановлених Конституцією і законами України. Уповноважений з прав людини у Верховній Раді України розслідує скарги і заяви громадян на діяльність державних органів і посадових осіб.

У літературі, присвяченій правоохоронній діяльності, можна спостерігати два основних напрямки дослідження. Перший напрямок зосереджує увагу на розгляді діяльності кожного правоохоронного органу як суб'єкта забезпечення прав і свобод людини [5; 6; 7; 8; 9; 10]. Представники другого напрямку вивчають права і свободи людини і громадянина, які проголошені у міжнародних пактах і конвенціях, Конституції та законодавстві країн СНД та їх забезпечення законодавчою, судовою та виконавчою владами, зокрема правоохоронними органами [11; 12; 13; 14; 15].

Соціологія, як відомо, вивчає інтеграційні процеси, які відбуваються між соціальними спільнотами, соціальними групами, соціальними інститутами та соціальними організаціями з приводу присвоєння та використання ресурсів, будь то нерухомість, власність, влада, норми, цінності тощо.

Виходячи з визначення змісту соціології, її об'єктом не є сама правова норма, яка регулює права і свободи людини в окремій галузі суспільного життя, діяльність правоохоронних органів по забезпеченню прав людини (це проблема теорії правоохоронній діяльності) або взаємовідносини між особистістю і державою (це проблема юридичної психології), а саме сталі відносини, які виникають між виконавчими органами держави і значущими соціальними групами (підприємцями, найманими працівниками, молоддю, жінками, людьми похилого віку тощо) з приводу охорони або порушення основних прав і свобод. Можна сказати, що це взаємовідносини, які складаються між громадянським суспільством і державними органами з приводу забезпечення та охорони прав і свобод людини та громадянина, а також процес інституалізації цих відносин на рівні суспільства, регіонів, підприємств, установ, організацій тощо. Розглянемо ці питання дещо докладніше.

Взаємовідносини, які виникають між соціальними спільнотами і державними установами, можна типізувати за рядом ознак. Це можуть бути формальні і неформальні або латентні, легітимні і нелегітимні відносини, продуктивні і репродуктивні. Але за інтенсивністю, силою зв'язку, ступенем сумісної участі виділяють наступні типи відносин:

1. Ділові відносини – це такі, завдяки яким персоніфіковані соціальні спільноти (через профспілки, політичні партії, громадські рухи тощо) і державні установи здійснюють обмін і контролюють процес забезпечення прав людини. Формами ділових відносин може бути ділове спілкування, переговори, укладення договорів, сумісний контроль за дотриманням прав і свобод людини і громадянина. Ознаками ділових відносин є позитивізм, раціоналізм, прагматизм, тобто досвід, цілеспрямованість та успіх. Вказані ознаки відрізняють ділові стосунки від непродуктивних відносин. Другою ознакою ділових відносин може бути рефлексійність, тобто усвідомлення з боку державних установ і

громадських формувань ступеня актуальності тих чи інших прав і свобод людини для країни, регіону або для конкретної спільноти та їх готовності до забезпечення цих прав.

2. Комунікативні взаємовідносини характеризують зв'язки між суб'єктами громадянського суспільства і державними установами, які слугують каналами передачі інформації. Досвід, наприклад, Франції показує, що при правильній організації комунікативних зв'язків можна добитись високого рівня довіри між державними установами та громадськістю. При цьому використовуються дві основні форми. Перша полягає в тому, щоб звертатися безпосередньо до громадянськості, видаючи брошури, випускаючи фільми та готуючи радіо та телепередачі щодо захисту прав людини. Друга – це коли представники адміністрації звертаються до громадськості не прямо, а надають необхідну інформацію через пресу. Але досвід показує, що найкращі результати досягаються в тому разі, коли відомості передаються голосом або по телефону, або в безпосередньому спілкуванні в тих установах, що відкриті для відвідувачів. Для цього створений Міжміністерський Центр Адміністративних Довідок, який дає відповіді на всі запитання про будь-яку державну установу. Окрім того, чисельні адміністративні служби створюють спеціальні довідкові бюро, які стежать за тим, щоб відвідувачі, подібно до героїв Кафки, не заблукали в лабіринтах тієї чи іншої державної установи [16, с.78-79].

3. Інструментальні відносини – це відносини стосовно забезпечення прав окремих соціальних груп (дітей, жінок, етнічних меншин тощо) необхідними ресурсами, такими як продукти, послуги, інформація.

4. Морально-психологічні відносини, коли представники державних установ і громадських об'єднань відчувають і висловлюють стосовно одне одного такі почуття і відчуття, як вплив, зверхність, відмінність, відвернення, ворожість тощо. Це особливо має прояв з боку громадськості під час мітингів, демонстрацій, пікетів, страйків тощо.

5. Відносини влади – авторитету мають місце під час взаємовідносин державних установ і впливових громадських об'єднань або рухів.

– Правоохоронна соціологія вивчає також відношення суб'єктів соціальних відносин до забезпечення прав і свобод людини. Для пояснення наведемо один приклад. При опитуванні респондентам було задано питання: «Чи треба підприємцю отримувати ліцензію, якщо це можливо обійти?», «Чи треба сплачувати податки з прибутку, якщо можна цього уникнути?» Відповідно 87% і 92% відповіли – так, це необхідно зробити [17, с.29-33]. Для пояснення відповідей респондентів потрібно виявити умови, причини, мотиви, які спонукають людей дотримуватись або не виконувати, чи виконувати неналежним чином вимоги правових норм. Представники правоохоронної соціології досліджують також потреби окремих соціальних спільнот в охороні їх економічних, політичних, культурних, соціальних прав і свобод [1; 18; 19; 21], вивчають соціальні інститути суспільства, їх функції, структуру, матеріально-технічне, організаційне, кадрове забезпечення, форми соціального контролю за діяльністю державних та громадських органів, які за своїм призначенням повинні гарантувати охорону прав і свобод в суспільстві [18, с.111-228]. Саме це відрізняє правоохо-

ронну соціологію від соціології права, остання, на думку А.М.Яковлева, проводить «дослідження соціальних закономірностей становлення і розвитку правових норм, котрі регулюють діяльність соціальних інститутів; закономірностей взаємодії соціальних норм і соціальної поведінки людей, які мають вияв у змісті та характері діяльності соціальних інститутів і в ступені реалізації ними основних завдань соціальної політики» [21, с.247]. Із цього визначення соціології права можна зробити наступні висновки. Ця наукова дисципліна обґрунтовує соціальну необхідність формальної (правової) норми, її значення в регулюванні діяльності соціальних інститутів (інститут підприємництва, інститут сім'ї, інститути релігії, культури тощо), роль права в формуванні законослухняної поведінки особи у рамках соціального інституту.

– Правоохоронна соціологія властивими для соціології методами вивчає взаємовідносини між державними установами, які забезпечують охорону прав і свобод, і громадськими об'єднаннями і рухами, які потребують захисту прав і свобод. У зв'язку з цим соціолог даної галузі знань покликаний також вивчати:

1. Відношення правоохоронних органів до власної функції, яка проголошена в Конституції України (ст.3), мотивацію працівників цих державних установ щодо забезпечення основних прав і свобод громадян, реальну поведінку державних службовців у цьому напрямку.

2. Відношення суб'єктів громадянського суспільства до прав людини на когнітивному, аксеологічному та поведінковому рівнях, їх бажання та готовність до активних дій, спрямованих на відстоювання основних прав і свобод, проголошених в міжнародних пактах, конвенціях, договорах, Конституції та діючому законодавстві України. Це стосується, насамперед церкви, правозахисних організацій, молодіжних, жіночих рухів тощо.

3. Основні тенденції соціальних відносин, тобто ділових, комунікативних, інструментальних, управлінських, морально-психологічних, а також соціальні передумови і соціальні наслідки забезпечення (або не забезпечення) основних прав і свобод людини в суспільстві.

4. Основні чинники, що впливають на ефективність і якість забезпечення прав і свобод людини з боку державних установ і громадських об'єднань. Наприклад, ставлення державного службовця до охорони прав громадянина багато у чому залежать від забезпечення його прав і свобод як людини, громадянина своєї країни і як професіонала своєї справи.

5. Роль неелітних інститутів, традицій, звичаїв, архитипів, які впливають на процес забезпечення прав і свобод людини. Наприклад, загальновідомо відношення різних стносів, релігійних спрямувань, ідеологій щодо життя і смерті, катувань тощо.

6. Ефективність, результативність функціонування соціологічних моніторингових, які створені у різних регіонах країни і спрямовані на аналітичне оцінювання основних напрямків соціальної політики держави, соціальних програм в галузі забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Ще одна проблема, яка є предметом правоохоронної соціології, це розташування прав і свобод у соціальному просторі і соціальному полі. Розташування прав і свобод людини у соціальному просторі означає їх місце розміщення

по вертикалі та горизонталі в залежності від їх ваги в житті особи, групи чи суспільства. Наприклад, якщо взяти за аналогією з людиною або соціальною групою дерево, то усі гілки та листя мають важливу роль, але ті, що покривають коріння у спеку, мають бути більш необхідними для життєдіяльності дерева. Тому право на життя, проти катувань, на гідність, на працю, на гідне життя, свободу пересування, свободу слова виступають як рівноцінні можливості, які надає суспільство людині, але не рівнозначні. Залежно від місця прав і свобод в соціальному просторі виділяють основні права та свободи і інші. Розташування прав і свобод у соціальному полі передбачає їх розміщення за сферами суспільного життя. У зв'язку з цим виділяють економічні, соціальні, політичні, права і свободи в галузі духовного життя.

Застосування соціологічних методів вимірювання дозволяє виявити міру охорони прав і свобод людини на макрорівні (тобто міжнародному), на середньому (рівні окремої країни) і на локальному (на рівні окремої особи чи групи), а також на інституціональному рівні.

Аналіз діючого законодавства в Україні, практичних кроків державних установ свідчить про те, що поступово йде процес інституціоналізації правоохоронної діяльності. Чітко визначена мета як державних органів, так і громадських об'єднань, – захист прав і свобод людини і громадянина. Охорона громадського порядку, боротьба із злочинністю, захист інтересів держави є засобами, за допомогою яких посилюється забезпечення прав і свобод людини. Але неможливо охорону прав і свобод людини і громадянина зводити лише до означених напрямків, або виключно до боротьби зі злочинністю.

Другим важливим елементом інституціоналізації правоохоронної діяльності є створення міцної правової бази правоохоронної діяльності, відповідної матеріально-технічної і фінансово-економічної основи.

Третім компонентом є формування принципово нових органів правоохоронної діяльності, не тільки як державних (офіційних) організацій, але і як професійно підготовлених груп людей, метою яких є захист прав і свобод людини, незалежно від її соціального стану.

Четвертим компонентом інституціоналізації правоохоронної діяльності є сформована система санкцій (заохочень і покарань) до посадових осіб, які здійснюють правопорядок у суспільстві і в регіонах.

П'ятим елементом є формування та впровадження громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів [22, с.6].

Але інституціоналізація правоохоронної діяльності перебуває тільки на самому початку. Для прискорення даного процесу необхідно комплексне дослідження об'єкта, суб'єкта і механізму правоохоронної діяльності. Воно покликане включати юридичний, економічний, психологічний, соціологічний та інші аспекти: юридичний – визначення правового поля забезпечення прав і свобод людини; фінансово-економічний – проблеми утримання органів, що забезпечують права і свободи, матеріальна, соціальна підтримка категорій людей, які потребують допомоги та захисту; психологічний – формування у населення бажання і готовності до захисту своїх прав і основних свобод; соціологічний.

Соціологічний супровід – процес безупинного спостереження за ефективністю реалізації програм по забезпеченню прав. За допомогою соціологічних досліджень вирішуються наступні завдання: виявляються труднощі в охороні і захисті прав людини; дається оцінка ситуації; позначаються слабкі ланки у взаємовідносинах людини з державними установами.

Результати наукових досліджень, проведених соціологами Національного університету внутрішніх справ за період із 1995 р. по 2001 р., дозволяють виявити окремі тенденції у взаємовідносинах особи з державними органами.

Так, наприклад, аналіз майже 26 тис. заяв і скарг громадян двох районів м.Харкова (Московський і Дзержинський) показав, що основними причинами звернень були злочини проти особи (39,4% і 24,2% від загального числа осіб, які звернулися), порушення громадського порядку (29,4% і 36,9%), порушення прав власника (24,2% і 29,1%). Про реакцію міліції свідчить той факт, що за цими зверненнями РВВС було порушено 4,2 тис. кримінальних справ (або 35,6% від усієї кількості скарг і заяв).

Опитування населення м.Харкова, проведене у 1999 р. за проблемою «Криміногенна ситуація в місті і ставлення населення до міліції», показало, що на 1000 опитаних респондентів припадало 1712 деліктів. З них:

- порушення прав споживача (обман покупки, продаж фальсифікованого товару, обважування, обрахування – ст.225, 226, 227, 228, 229 КК України) – 38,3% від загальної кількості правопорушень;
- злочини проти майнових прав громадян (крадіжка майна, шахрайство, здирство, корупція, рекет – ст.185, 189, 190, 191, 192 КК України);
- злочини, із метою замаху на життя і здоров'я людини (розбійний ^ напад, вуличне хуліганство, насильство в сім'ї, нанесення важких тілесних ушкоджень і т.п. (ст.121, 122, 125, 126, 129, 132, 296, 299 КК України);
- злочини проти політичних прав громадян (ст.157-161 КК України) [23].

Як бачимо, опитування громадської думки населення свідчить про значний рівень латентності за окремими видами злочинів.

Таким чином, аналіз змісту, системи та структури правоохоронної діяльності показує, що ця сфера суспільного життя може і повинна підлягати досконалому соціологічному дослідженню. Можливості використання соціологічних методів вимірювання ефективності правоохоронної діяльності державних органів і громадських формувань підтверджуються даними, які отримали соціологи різних країн.

Список літератури: 1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М., 1999. 2. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учебник / Под ред. проф. А.М.Бандурки. Х., 1999. 3. Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы. Учебник для вузов. М., 1995. 4. Фокин В.М. Правоохранительные органы Российской Федерации. Учебник. Изд. 3-е, дополненное. М., 2001. 5. Правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник / Под ред. В.К.Боброва. М., 1998. 6. Правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник / Под ред. В.П. Божьева. М., 1998. 7. Судостроительство и правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник / Под ред. В.И.Швецова. М., 1997. 8. Погорілко В. Загальна декларація з прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей ХХ століття // Право України. 1999. №4. 9. Рабінович П.М. Основні права людини: поняття класифікація, тенденції // Український часопис прав людини. 1995. №1. 10. Погорілко В.Ф. Конституційне право України.

К., 1999. 11. Маршинкевич А. Права людини і судово-правова реформа // Право України. 1999. №4. 12. Права людини в умовах реформування правової системи України (до 50-річчя Загальної декларації прав людини). Х., 1998. 13. Конституційні гарантії захисту людини в сфері правоохоронної діяльності: Матеріали науково-практичної конференції (24-25 вересня 1999 р.). Дніпропетровськ, 1999. 14. Соვენко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції // Право України. 1999. №2. 15. Шеміпученко Ю. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму // Право України. 1998. №1. 16. Рабінович П.М. Права людини на рівень європейських стандартів: рішення Європейського суду з прав людини // Юридичний Вісник України. 1998. №45. 17. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. К., 1999. 18. Общая теория прав человека / Под ред. Е.А.Лувашиной. М., 1996. 19. Байган М.И. Современное нормативное понимание права: понятие, основные признаки, определение // Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. М., 1997. 21. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. М., 1997. 22. Гурне Б. Державне управління. К., 1993. 23. Криминогенная ситуация в г. Харькове и отношение населения к милиции. Научный отчет. Х., 1997.

Надійшла до редакції 12.03.02

О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, О.В. Землянська

ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ОКРЕМИХ СТАТЕЙ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Новий Кримінальний Кодекс (КК), прийнятий Верховною Радою України, містить цілий ряд статей, судовий розгляд по яких вимагає психологічного аналізу особливостей особистості і поведінки потерпілих, обвинувачуваних, свідків, з'являється необхідність проведення психологічних експертиз.

Зупинимось у своєму аналізі на розділі 2, ст.116 Особливої частини нового КК України (умисне убивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання) і ст.123 (умисне тяжке тілесне ушкодження, заповнення у стані сильного душевного хвилювання). Згідно зі ст.66, ч.1 КК України стан сильного душевного хвилювання є обставиною, яка пом'якшує покарання, а у вищезазначених статтях визначені додаткові умови, при яких сильне душевне хвилювання впливає на кримінальну відповідальність. Як кваліфікуюча ознака сильне душевне хвилювання виступає у випадку, якщо воно: а) виникло раптово; б) викликане протизаконним насильством або тяжкою образою з боку потерпілого.

У теорії кримінального права вважається загальноновизнаним, що поняттю сильного душевного хвилювання, прийнятому в юриспруденції, відповідає психологічне поняття фізіологічного афекту. Однак отождолення цих понять є спірним, хоча вони близькі за змістом й значною мірою збігаються. Існує цілий ряд психічних станів (типу афекту, психічної напруженості), що у момент здійснення протиправних дій знижують здатність людини усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними.

Слід зазначити, що, незважаючи на те, що слідство при проведенні судово-психологічної експертизи цікавить питання про наявність або відсутність конкретного емоційного стану, наприклад, фізіологічного афекту, фрустрації страху і т.і.; експерт-психолог повинен направляти свої зусилля на дослідження особистості підекспертного. Експертом досліджується здатність особистості до